

MIĘDZY KRAKOWEM I LIPSKIM. PROWINCJA SZKOLNA POLSKICH CYSTERSÓW W ŚREDNIOWIECZU

Zagadnienie kultury intelektualnej cystersów z ziem polskich w okresie wieków średnich nie doczekało się do tej pory syntetycznego opracowania. Fakt ten z pewnością w znacznym stopniu utrudnia właściwą ocenę znaczenia zakonu i możliwości jego oddziaływania na współczesnych.

Do problemów najbardziej w polskiej historiografii zaniedbanych należy kwestia studiów uniwersyteckich mnichów¹. Jest to o tyle dziwne, że większość najważniejszych kolegiów cysterskich działających przy średniowiecznych Studiach Generalnych doczekała się swoich opracowań, a krytyczne edycje źródeł uniwersyteckich (metryki, księgi promocji) pozwalają na przeprowadzenie poszukiwań cysterskich scholarów z ziem polskich na większości uniwersytetów.

Dotychczasowe badania objęły przede wszystkim Akademię Krakowską. Jednak ustalenia Antoniego Karbowiaka, jak i Jana Fijałka domagają się uzupełnienia tak w warstwie statystycznej, jak i generalnej ocenie zaangażowania się zakonu w proces edukacji mnichów². Równie skromnie przedstawia się stan naszej wiedzy o wyjazdach cystersów z ziem polskich na studia zagraniczne. Informacje zawarte w monografiach poszczególnych kolegiów są nieściśle, zresztą część uniwersytetów (Rostock, Erfurt, Frankfurt nad Odrą) nie została dotąd dokładnie przebadana pod kątem obecności na tych uczelniach cystersów.

Większość autorów podejmujących problem wyjazdów mnichów na studia poza Kraków ograniczała się przy tym do wskazania kierunków takich migracji (Paryż, Praga, Lipsk, Rostock, Heidelberg, Ko-

¹ H. Leszczyński, *Studia w klasztorach cysterskich w XII–XIX wieku*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987 s. 343–353.

² Zob. K. Kaczmarek, *Z badań nad studiami uniwersyteckimi polskich cystersów w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość” 79: 1993 s. 79–80.

lonia) i podejmowała próby odtworzenia listy scholarów w poszczególnych ośrodkach³. Nie zastanawiano się natomiast szerzej nad tym, czy takie ukierunkowanie wyjazdów było zgodne z zaleceniami Kapituły, która (zwłaszcza od połowy XIV w.) często zabierała głos w sprawie rejonizacji studiów mnichów w poszczególnych kolegiach. W tym artykule będę się starał prześledzić politykę władz zakonu wobec polskich klasztorów cysterskich w zakresie *misji szkolnej*.

Pierwsze kolegia uniwersyteckie cystersów (Paryż, Montpellier, Tuluza, Oxford, Stella) powstały w XIII w. Początkowo Kapituła nie wprowadziła żadnej rejonizacji wpływów terytorialnych poszczególnych ośrodków. Zresztą kolegia te, za wyjątkiem Paryża, miały znaczenie czysto regionalne i nic nie wiadomo, aby przyciągały one studentów cysterskich z klasztorów w Niemczech, Czechach, czy Polsce. Co innego kolegium św. Bernarda w Paryżu. Temu ośrodkowi od samego początku nadano charakter otwarty – mogli do niego przybywać mnisi ze wszystkich domów Ordinis Cisterciensis. Jeszcze z XIII w. pochodzą pierwsze wzmianki o związkach polskich opactw z kolegiem w Paryżu. Mianowicie w roku 1289 Kapituła nakazała klasztorom *de Allmania et de Slavonia*, aby co roku około Bożego Narodzenia posyłały jednego, lub dwóch studentów do kolegium paryskiego⁴. Przypisanie klasztorów z Europy Środkowej do pierwszego Bernardinum zostało potwierdzone w roku 1324, kiedy to opat z Ebrach otrzymał polecenie ściągnięcia podatku przeznaczzonego na utrzymanie kolegium z terenu Niemiec, Polski i Czech⁵.

Pierwsze poważniejsze zmiany w systemie rejonizacji studiów cysterskich na terenie Europy Środkowej nastąpiły w roku 1332, kiedy to Kapituła zezwoliła na utworzenie *studium particulare* w Metz⁶. Mieli się do niego udawać tylko cystersi z filii Morymundu położonych za Renem (w kierunku wschodnim), a więc także z klasztorów polskich. Ośrodek ten miał jednak kształcić mnichów wyłącznie *in scientiis primitivis* i nie można uznać go za równorzędny poziomem nauczania z kolegiami uniwersyteckimi. Trzy lata później (1335) wydana została przez papieża Benedykta XII bulla *Fulgens*

³ *Tamże*, s. 78, przyp. 4.

⁴ *Charularium Universitatis Parisiensis*, t. 2, ed. H. Denifle, E. Chatelain, Paris 1891 (Bruxelles 1964), s. 38–39.

⁵ J. M. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis*, t. 3, Louvain 1935 s. 366 (dalej cyt. Canivez).

⁶ Zob. *Statuta et definitiones capitulum generalium Ordinis Cisterciensis*, hrsg. von P. Panholz, „Studien und Mitteilungen aus dem Benedictiner – und Cistercienser Orden” 6: 1885 nr 7 s. 253; także Canivez, t. 3 s. 399.

*sicut stella*⁷, gdzie po raz pierwszy w dziejach zakonu kompleksowo uregulowano sprawy związane z rejonizacją studiów we wszystkich już istniejących kolegiach (Paryż, Tuluza, Montpellier, Stella, Oxford) i powołano nowe – na uniwersytecie w Bolonii (faktycznie zaczęło ono działać dopiero w połowie lat sześćdziesiątych XIV w.)⁸. W postanowieniach tego dokumentu nie ma jednak nic, co wskazywałoby na zmianę wcześniejszych postanowień Kapituły, wiążących studia cystersów z ziem polskich z kolegiem św. Bernarda w Paryżu. Tak więc po roku 1335 mnisi powinni się udawać: a) po „nauki początkowe” do studium w Metz; b) na studia wyższe do Bernardinum w Paryżu.

Zasadnicze znaczenie dla zmian w geografii cysterskich studiów uniwersyteckich w okresie średniowiecza miały fundacje nowych uniwersytetów na terenie Europy Środkowej, zapoczątkowane w roku 1348 założeniem Studium Generalnego w Pradze. Powstanie „Karloiny” oznaczało bowiem pojawienie się realnej alternatywy dla kosztownych studiów paryskich. W roku 1350 Kapituła Generalna zezwoliła na utworzenie w Czechach ośrodka teologicznej edukacji mnichów i zleciła opatowi ze Zbrasławia objęcie opieki nad studiumami⁹. Nic jednak nie wskazuje na to, że już w roku 1350 wyznaczono terytorium rekrutacyjne dla Pragi. Wiadomo zresztą, że studium praskie zaczęło na dobre funkcjonować dopiero po roku 1374, kiedy to mnisi otrzymali od Karola IV pomieszczenia w Bursie Jerozolimskiej, gdzie miało znajdować się kolegium dla braci¹⁰. Wtedy też władze zakonu wyznaczyły obszar, z którego klasztory były zobowiązane do posyłania mnichów na studia właśnie do Pragi. Terytorium to miało obejmować *Czechy, Morawy oraz ziemie przyległe*¹¹. Na podstawie tej ustawy Kapituły, właściwie wszyscy historycy zajmujący się studiami polskich cystersów zgodnie przyjmują, że po roku 1374 do Pragi mieli się udawać także mnisi ze Śląska. Dodajmy w tym miejscu od razu – ani w ustawie z roku 1374, ani w żadnej innej z XIV w. nie powiedziano wprost, że cystersi śląscy mają odbywać studia właśnie w Pradze. Mimo tego zastrzeżenia podtrzymują dotychczasową interpretację ustawy z 1374 r., to znaczy uznają, że pod pojęciem *partes circumvicines* należy rozumieć również

⁷ Zob. Canivez, t. 3 s. 429–436.

⁸ Zob. K. Lauterer, *Konrad von Ebrach. Lebenslauf und Schrifttum*, „Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis” 17: 1961 s. 183–191.

⁹ *Charularium*, t. 3 s. 1.

¹⁰ W. Tomek, *Geschichte der Prager Universität*, Prag 1849 s. 24–25.

¹¹ Canivez, t. 3 s. 554.

dzielnicę śląską. Do sprawy tej powrócę jeszcze w dalszym ciągu artykułu.

W tym miejscu trzeba jednak dokonać krótkiego podsumowania dotychczasowych rozważań. 1. Analiza zapisów Statutów Kapituły Generalnej cystersów pozwala na wydzielenie w okresie XIII–XIV w. (do 1379) dwóch zasadniczych etapów w *misji szkolnej* polskich cystersów: a. od końca XIII w. do roku 1374, kiedy to wszyscy cystersi z ziem położonych za Renem w kierunku wschodnim (za wyjątkiem klasztorów włoskich po roku 1364) powinni posyłać braci na studia do Paryża (lub do Metz w przypadku nauki na niższym poziomie); b. istotna zmiana w tym układzie zaszła dopiero w ostatniej ćwierci XIV stulecia, kiedy to rozpoczęło działalność kolegium w Pradze, któremu przyporządkowano część (ale nie wszystkie) klasztorów dotąd podlegających obowiązkowi kształcenia w Paryżu, w tym także opactwa śląskie. Nie ma natomiast podstawy źródłowej, która pozwoliłaby na wysunięcie tezy, iż po roku 1374 również klasztory z Królestwa Polskiego i Pomorza zostały w zakresie studiów przypisane do Pragi.

Nieprzypadkowo jednak wprowadziłem wyżej cezurę roku 1379. Wtedy to bowiem zakon cysterski wszedł w okres rozbicia spowodowanego schizmą. Linia podziału przebiegała tak, jak kształtowała się przynależność obediencyjna poszczególnych organizmów politycznych. Tak więc za Awinionem opowiedzieli się opaci z Francji, Hiszpanii i Portugalii oraz Szkocji, natomiast władzę Rzymu uznały konwenty włoskie, niemieckie, czeskie, węgierskie, polskie, angielskie i skandynawskie¹². Ten podział na dwa obozy miał doniosłe znaczenie dla dziejów cysterskiej *misji szkolnej* na przełomie XIV i XV w. W roku 1379 papież rzymski Urban VI zabronił bowiem podległym sobie klasztorom (również polskim) utrzymywania jakichkolwiek związków z macierzą w Citeaux. W praktyce oznaczało to również zawieszenie możliwości kształcenia mnichów w kolegium św. Bernarda w Paryżu (i wszystkich innych pozostających pod obediencją awiniońską). Jedyną zaś w tym momencie alternatywą dla tego ośrodka było studium w Pradze. Jeśli więc w pierwszych latach schizmy jacyś cystersi z ziem polskich podjęli studia uniwersyteckie, to mogli je odbyć wyłącznie na Uniwersytecie Karola (lub w Bolonii, ale ta możliwość jest mało prawdopodobna). Problem w tym, że stan zachowania źródeł tej uczelni praktycznie uniemożliwia weryfikację tej hipotezy. Nie

¹² Zob. P. Blimetzrieder, *Der Zisterzienserorden in grossen abendländischen Schisma*, „Studien und Mitteilungen aus dem Benedictiner – und Cistercienser Orden” 25: 1904 s. 62–63.

dysponujemy bowiem podstawowymi dla podobnych badań pełnymi wykazami studentów najniższego wydziału artes (sztuk)¹³. Księga Dziekańska z Pragi też nie przekazała nam żadnych pewnych danych o cystersach z ziem polskich. Jeśli więc nawet jeździli on do Pragi w ostatniej ćwierci XIV stulecia, to ich studia musiały trwać bardzo krótko, skoro żaden z nich nie osiągnął choćby stopnia bakałarza sztuk.

Jeszcze w XIV w. pod obediencją rzymską powstały dwa następne kolegia uniwersyteckie cystersów: w Wiedniu (1385) i Heidelbergu (1386). Nie ma jednak dowodów na to, aby kapituły obediencji rzymskiej podjęły po ich ufundowaniu jakieś decyzje co do rozgraniczenia wpływów terytorialnych tych ośrodków. W każdym bądź razie w opublikowanych do tej pory ustawach Kapituł z Wiednia i Heilsbronn nie ma śladów takich podziałów¹⁴. Nic nie wiemy też o obecności cystersów z ziem polskich na tych uczelniach w XIV w.¹⁵ Należy raczej przypuszczać, że brak nadzoru ze strony Kapituły Generalnej, która w tym czasie *de facto* (tzn. w kształcie sprzed 1379 r.) nie funkcjonowała, utrwalił raczej bierność opatów, którzy po prostu korzystali z okazji i nie wypełniali konstytucji przypominających (zwłaszcza po roku 1335) o obowiązku kształcenia.

Na okres schizmy przypada także pierwsza próba ufundowania kolegium cysterskiego na odnowionym Uniwersytecie Krakowskim. Na prośbę Władysława Jagiełły papież Bonifacy IX zezwolił polskim cystersom na odbywanie studiów w Krakowie¹⁶. Z tekstu dokumentu z 1401 r. wynika jednoznacznie, że inicjatywa powołania studium cysterskiego należała do otoczenia króla; być może – choć to tylko hipoteza – pewną rolę odegrał przebywający wtedy na dworze Jagiełły czeski cysters Jan Szczekna¹⁷. Możemy domyślać się, że król

¹³ F. Doelle, *Ein Fragment der verlorengegangenen Prager Universitätsmatrikel aus dem 14. Jahrhundert*, „Miscellanea Francisco Ehrle” 3: 1924 s. 88–102.

¹⁴ B. Griesser, *Statuten von Generalkapiteln ausserhalb Citeaux: Wien 1393 und Heilsbronn 1398*, „Cistercienser – Chronik” 62: 1955 s. 65–83.

¹⁵ F. Maurer, *Das Kollegium zum hl. Nikolaus an der Universität in Wien. Ein Beitrag zur Geschichte der Studienkollegien der Zisterzienser an den deutschen Universitäten des Mittelalters, Beiträge zur österreichische Erziehungs – und Schulgeschichte*, Bd. 9, Wien 1909 s. 1–43; A. Amrhein, *Cisterciensermonche an der Universität Heidelberg 1387–1523*, „Cistercienser – Chronik” 18: 1906 s. 33–46, 71–82.

¹⁶ *Codex Diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 1, Cracoviae 1870 s. 23–24.

¹⁷ O Szczeknie, zob. Z. Siemiątkowska, *Jan Szczekna*, w: *Materiały i Studia Zakładu Historii Starożytnej i Średniowiecznej*, t. 1, seria A. *Materiały*

poszukiwał dla odnowionej uczelni kadry kompetentnych wykładowców, a przede wszystkim dążył do związania klasztorów położonych na kontrolowanym przez siebie terytorium z własną fundacją uniwersytecką.

Przebieg pierwszej fundacji krakowskiego studium cystersów przypomina więc uderzająco wydarzenia z Wiednia i Heidelbergu. We wszystkich trzech przypadkach inicjatywa powołania kolegiów cysterskich wyszła ze środowiska świeckiego. Zgodę na powstanie kolegiów wydał zawsze papież rzymski, a wymienione wyżej ośrodki zaczęły funkcjonować bez sankcji prawnej Kapituły Generalnej.

Sytuacja w momencie zakończenia rozbicia zakonu (1409) przedstawiała się więc następująco: 1. Stare, trzynastowieczne kolegia znajdowały się w upadku i nie odgrywały już większej roli¹⁸; 2. Nowe studia zakonne (zwłaszcza Heidelberg) przyciągały coraz większą liczbę scholarów. Funkcjonowały one jednak bez zgody Kapituły, która w takiej sytuacji mogła: a. Uznać je i włączyć do zakonu; b. Nie uznać ich.

Opaci z Wiednia i Heidelbergu zabiegali o sankcję prawną dla swoich „domów studiów” na posiedzeniach Kapituły i uzyskali ją. W tych przypadkach władze zakonu stanęły zresztą przed faktem dokonanym, ponieważ oba te kolegia miały zorganizowane podstawy materialne i były odwiedzane przez wielu scholarów. Inaczej było w Krakowie – tam nie funkcjonowała bursa, frekwencja była symboliczna (w latach 1404–1416 studia w Krakowie podjęło zaledwie dwóch mnichów: z Mogiły i Łądu), a ponad to nic nie wiadomo, aby opat – rektor z Mogiły zabiegał o włączenie studium krakowskiego do systemu kolegiów po roku 1409, kiedy to zaczęła na nowo funkcjonować jedna, wspólna dla wszystkich klasztorów Kapituła Generalna w Citeaux. Aż do roku 1416 sprawa krakowskiego studium cystersów w ogóle nie weszła pod obrady Kapituły. Na tle innych domów, postawa klasztorów polskich była więc wyjątkowo bierna, i to z tego najpewniej względu Kapituła *de facto* nie uznała fundacji Jagiełły i Bonifacego IX z roku 1401 i poleciła w roku 1411, aby opaci z Królestwa Polskiego (*de Polonia*) udawali się na studia do kolegium św. Mikołaja w Wiedniu¹⁹.

Oddzielnie potraktowano Śląsk i Pomorze. Jak pamiętamy, kla-

do historii filozofii średniowiecznej w Polsce, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965 s. 34–75.

¹⁸ Por. L. J. Lekai, *The Cistercian College of Saint Bernard in Paris in the Fifteenth Century*, „Cistercian Studies” 6: 1971 s. 172–179.

¹⁹ *Statuta*, t. 4 s. 141–142.

stortory śląskie miały od roku 1374 posyłać mnichów do Pragi. Potwierdzenie takiej rejonizacji odnajdujemy jeszcze w roku 1412, kiedy to Kapituła wyraźnie zaznaczyła, że cystersi ze Śląska i Łużyc mają odbywać studia na Uniwersytecie Karola²⁰. Ta decyzja została jednak szybko zmieniona – w roku 1413 Kapituła nakazała klasztorom śląskim i lużyckim zmianę kierunku *misji szkolnej* i poleciła opatom, aby posyłali mnichów na studia do Lipska²¹. Mniej skomplikowana była sytuacja na Pomorzu (Zachodnim i Gdańskim), które już od roku 1411 było przypisane również do kolegium lipskiego²².

Podsumujmy tę część rozważań: po zakończeniu schizmy w zakonie, Kapituła zaczęła porządkować sprawy związane z rejonizacją studiów mnichów z klasztorów położonych w byłej obediencji rzymskiej. Uznała i włączyła do zakonu kolegia w Wiedniu i Heidelbergu, a także utworzyła nowe kolegium w Lipsku (1411)²³. Nie zatwierdziła natomiast fundacji kolegium krakowskiego z roku 1401, a mnichów z Królestwa Polskiego skierowała na studia do Wiednia. Natomiast klasztory śląskie i pomorskie miały po roku 1413 wysyłać swoich mnichów do kolegium św. Bernarda w Lipsku.

Taki stan prawny przetrwał do roku 1416, kiedy to Kapituła powołała kolegium zakonne na Uniwersytecie Krakowskim²⁴. W ustawie tej nie było jednak żadnego nawiązania do próby ufundowania studium zakonnego cystersów w Krakowie z roku 1401. Nie ma tam mowy o jego uznaniu i włączeniu do zakonu. Kapituła wyraźnie stwierdza, że to ona założyła (*instituit*) studium na Uniwersytecie Krakowskim, i to z jej mandatu (a nie króla, czy papieża) opat z Mogiły ma sprawować nadzór nad nową fundacją. Terytorialne ramy funkcjonowania krakowskiego studium cystersów zostały ustalone na soborze w Konstancji, w dokumencie opata generalnego Jana z czerwca 1417 r. W dyplomie tym wymieniono 5 metropolii kościelnych (Gniezno, Magdeburg, Ryga, Lwów i Ostrzyhom) oraz biskupstwo kamieńskie (od roku 1371 niezależne od Gniezna), z których mnisi mieli możliwość podejmowania studiów w Krakowie. Jednak bezwzględny nakaz kształcenia braci wyłącznie na Uniwersytecie Krakowskim (lub w Paryżu) nałożony został tylko na klasztory arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i Królestwa Polskiego. Opaci z pozostałych prowincji mieli posyłać scholarów do Krakowa tylko wtedy, gdyby

²⁰ *Tamże*, s. 169.

²¹ *Tamże*, s. 188.

²² *Tamże*.

²³ Canivez, t. 4 s. 143–144.

²⁴ *Tamże*, s. 211.

nie posiadali studentów w innych uznanych przez zakon kolegiach²⁵. W związku z tak zarysowanym podziałem nasuwają się dwie uwagi: 1. Rozgraniczenia terytorialnego oddziaływania krakowskiego studium cystersów dokonała w roku 1417 nie Kapituła Generalna (jak to było w przypadku innych kolegiów), ale działający z jej upoważnienia opat Citeaux Jan; 2. Obszar rekrutacyjny dla Krakowa wyznaczono za pomocą podwójnej nomenklatury — arcybiskupstwa i państwa — a obie te jednostki nie były przecież w XV w. pod względem terytorialnym tożsame.

Tymczasem w przypadku innych kolegiów (XIV w. — Tuluza, Oxford, Bolonia, XV w. — Lipsk, Rostock) terytoria rekrutacyjne wyznaczano za pomocą kryteriów: a. Narodowościowego (Oxford, Bolonia); b. Prowincji państwowej (Wiedeń, Heidelberg, Lipsk); c. Terenu państwa (Kraków w roku 1401, Rostock); d. Przynależności klasztoru do określonej linii fundacyjnej (do *studium particulare* w Metz mieli się udawać wyłącznie mnisi z filii Morymundu).

W Krakowie natomiast przyjęto niespotykane gdzie indziej kryterium z zakresu administracji kościelnej (metropolia gnieźnieńska). Konsekwencje takiego załatwienia sprawy były bardzo poważne. Wiadomo bowiem, że podział ten w dwóch miejscach (Śląsk i Pomorze Gdańskie) naruszał ustaloną w roku 1413 rejonizację dla kolegium św. Bernarda w Lipsku. Wymienione wyżej dzielnice pozostawały bowiem trwale (Śląsk), lub okresowo (Pomorze Gdańskie do roku 1466) poza Królestwem Polskim, ale jednocześnie wchodziły w skład archidiecezji w Gnieźnie. Jeśli więc przyjmiemy, że postanowienia dokumentu z czerwca 1417 r. automatycznie znosiły wcześniejsze rozporządzenia Kapituły nadające zwierzchnictwo nad *misją szkolną* cystersów śląskich i pomorskich opatowi — rektorowi z Alzelle, to można oczekiwać jakiejś kontrakcji ze strony kolegium lipskiego w celu odzyskania utraconych wpływów.

Zanim jednak przedstawię przebieg konfliktu o sporne dzielnice, przypomnę ważną uwagę Jerzego Kłoczowskiego, który stwierdził, że Kapituła Generalna nigdy nie potwierdziła postanowień dokumentu opata Jana z Konstancji. Do tej myśli zaraz nawiążę. Na razie jednak przypomnę znamienne uchwałę Kapituły z roku 1419 w której opat z Alzelle protestuje przeciwko ograniczaniu jego uprawnień w zakresie *misji szkolnej* na Śląsku: *...Et ex eo quo dicta duo studia* (tzn. Kraków i Lipsk) *sibi ipsi sunt satis propinqua et contigua, ideo veritur in dubium apud multos ad quod illorum studiorum abbates*

²⁵ Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego, w: *Monografia opactwa cystersów we wsi Mogiła, Kraków 1867* s. 103–105.

*certarum provinciarum, dioecesium et terrarum ambobus studiis in vicinia consistentium mittere debeant, propter quod quaedam similitates et controversiae inter quosdam abbates oritur, et quidam de ipsis ex hoc occasionem sumunt ut a missione studentium absterneant et desistant*²⁶. Tak więc w ciągu dwóch lat (1417–1419) zamieszanie spowodowane naruszeniem wcześniejszej rejonizacji doszło do takiego stopnia, że Kapituła powołała specjalną komisję złożoną z opatów Alzelle i Langheim dla rozstrzygnięcia, które klasztor, do którego kolegium powinny posyłać swoich mnichów na studia. Nie znamy werdyktu, jaki w tej sprawie został wydany. Skoro jednak w składzie komisji nie było opata z Mogiły, to wynik prac tak dobranego grona „sędziów” był chyba z góry przesądzony na niekorzyść Krakowa. Jest rzeczą charakterystyczną, że w roku 1420 Kapituła wyznaczyła wizytatora w osobie opata Neuzelle (a więc filii Alzelle), który miał odwiedzić opactwa śląskie i w razie stwierdzenia ich finansowego upadku zwolnić je z obowiązku *misji szkolnej*²⁷. W kolejnych ustawach (1450, 1456, 1464), w których Kapituła przypominała opatom o obowiązku kształcenia mnichów w krakowskim studium zakonnym i potrzebie wzniesienia bursy dla braci była już mowa wyłącznie o klasztorach Królestwa Polskiego (a nie metropolii gnieźnieńskiej)²⁸. Z ustaw tych wynika jednoznacznie, że Mogiła szybko utraciła prawo do nadzoru w sprawie *misji szkolnej* nad klasztorami pozostającymi poza granicami państwa polskiego. Nie zmienia to jednak faktu, że faktyczny kierunek migracji naukowych cystersów śląskich był w XV w. akurat odwrotny od tego, który ustaliła Kapituła (Lipsk), bowiem bracia z tych opactw, zwłaszcza zaś z Lubiąża, udawali się w większości na studia do Krakowa, a nie do kolegium lipskiego. Przypuszczam, że wielką rolę w takim ukierunkowaniu wyjazdów odegrały powiązania filiacyjne — Mogiła była przecież filią śląskiego Lubiąża, i w tym właśnie fakcie upatrywałbym odmiennego od ustawowych rozgraniczeń kierunku migracji naukowych cystersów śląskich w XV w.

Opat z Alzelle raz jeszcze upomniał się o swoje prawa — w ustawie z roku 1483 czytamy, że skarżył się on, iż mnisi nie chcą studiować w Krakowie, gdyż nie ma tam bursy²⁹. W walce o wpływy na Śląsku wykorzystano więc sprawę przeciągającej się budowy kolegium cysterskiego na Uniwersytecie Krakowskim. Kapituła przez

²⁶ *Statuta*, t. 4. s. 228–229.

²⁷ *Tamże*, s. 234–235.

²⁸ *Tamże*, s. 308, 634, 734; *Statuta*, t. 5 s. 167.

²⁹ *Statuta*, t. 5 s. 465.

całe XV stulecie wielokrotnie nawoływała do jego fundacji, ale opaci z Królestwa Polskiego nigdy nie zgromadzili niezbędnych środków i nie przystąpili do budowy. Wykorzystał to właśnie opat z Altzelle, który w roku 1483 stwierdził, iż w Krakowie nie ma wymaganej przepisami zakonnymi bursy (co było prawdą), i że z tego względu mnisi ze Śląska nie chcą się tam udawać na studia, co już było nieprawdą, ponieważ (o czym wyżej) cystersi z tej dzielnicy przez cały XV w. wyraźnie ciążyli w stronę Krakowa. Apel opata – rektora z Lipska został jednak pozytywnie odebrany przez Kapitułę, która nakazała cystersom śląskim, aby na studia udawali się do Lipska. Ta decyzja nie wpłynęła jednak na zmianę orientacji braci – w ostatnim ćwierćwieczu XV stulecia studia uniwersyteckie podjęło tylko dwóch cystersów śląskich (obaj z Lubiąża), którzy zapisali się na Uniwersytet Krakowski. Zresztą argument o braku w Krakowie kolegium szybko stał się nieaktualny, jako że już od roku 1486 cystersi dysponowali specjalnie dla nich wydzielonymi pomieszczeniami w Bursie Jerozolimskiej³⁰. Szybko też Mogiła przystąpiła do odzyskiwania utraconych wpływów. Jej zabiegi zostały uwieńczone powodzeniem – w roku 1499 Kapituła nakazała opatowi – rektorowi studium krakowskiego, aby skutecznie zmusił wszystkich opatów z Królestwa Polskiego, Śląska i Prus do posyłania scholarów i dbałości o ich potrzeby w kolegium powstałym przy Uniwersytecie Krakowskim³¹.

Nie był to jednak koniec walki o zwierzchnictwo w zakresie obowiązków szkolnego nad śląskimi domami cystersów. Ponieważ w początkach XVI w. część opatów dotąd posyłających braci na studia do Lipska wystąpiła z inicjatywą powołania nowego kolegium we Frankfurcie nad Odrą, opat z Altzelle przystąpił do kontrakcji i skuteczniej zaczął egzekwować wywiązywanie się z *misji szkolnej* opatów podległych jego nadzorowi. Prawdopodobnie naciski na kierowanie mnichów na studia do Lipska nie ominęły też klasztorów śląskich, nominalnie podlegających Mogile. Jest rzeczą charakterystyczną, że w wieku XVI opactwa te wykształciły większość scholarów właśnie w kolegium lipskim, a nie w Krakowie. Sprawa rozgraniczenia wpływów kolegium w Lipsku i w Krakowie stanęła raz jeszcze na Kapitułe w roku 1508. Powołano wtedy nową komisję dla ostatecznego rozstrzygnięcia sporu, ale nie znamy wydanego przez arbitrów wy-

³⁰ M. Rechowicz, *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XIV w.)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, red. M. Rechowicz, Lublin 1974 s. 68–69.

³¹ *Statuta*, t. 6 s. 217–218.

roku³². W każdym bądź razie nic nie wiadomo o tym, żeby w wieku XVI zmieniono ustawą Kapituły decyzję z roku 1499 przysądżającą nadzór nad *misją szkolną* śląskich klasztorów cysterskich opatowi z Mogiły.

Konflikt między Mogiłą i Altzelle nie toczył się jednak wyłącznie wokół klasztorów śląskich. W ustawie Kapituły z roku 1470 czytamy, że opat mogiński próbując zmusić opactwa Królestwa Polskiego do kształcenia mnichów w Krakowie napotkał opór ze strony rektora kolegium w Lipsku. Władze zakonu napomniały jednak opata z Altzelle, aby nie przeszkadzał Mogile, bowiem nadane mu kiedyś uprawnienia nie miały obowiązywać na terenie państwa polskiego³³. W cytowanej ustawie nie zostało powiedziane wprost, jakie to przeszkody napotkał opat mogiński ze strony Altzelle, ale kontekst pozwala domyślić się, że chodziło w tym wypadku o prawo kontroli nad szkolnictwem. Podstawowe pytanie brzmi więc następująco: o jakie klasztory chodziło Kapitułe? Z pewnością nie były to opactwa śląskie, bowiem ustawa wyraźnie mówi o *abbates regni Poloniae*, a Śląsk był przecież od roku 1468 pod panowaniem węgierskim. Z tekstu ustawy wynika natomiast, że opat Altzelle uzyskał (nie powiedziano dokładnie kiedy) od Kapituły pewne prerogatywy (znów nie wiadomo dokładnie jakie) w stosunku do klasztorów będących w roku 1470 przedmiotem sporu. Z całą pewnością chodziło o nadzór nad szkolnictwem, bo o tym mówi cała ustawa. Jednocześnie Kapituła stwierdziła, że ów przywilej nie ma obowiązywać na terenie Królestwa Polskiego. Należy więc odnaleźć klasztory (w ustawie posłużono się liczbą mnogą), o których wiemy, że: 1. Zostały objęte nakazem *misji szkolnej* do kolegium św. Bernarda w Lipsku, i to w czasie, gdy pozostawały poza granicami państwa polskiego; 2. Około roku 1470 znalazły się w granicach Królestwa Polskiego, wobec czego opat z Altzelle utracił prawo ingerowania w proces kształcenia mnichów, które to prawo przeszło na opata z Mogiły.

Tej charakterystyce odpowiadają tylko dwa konwenty – w Oliwie i Pelplinie. Oba te opactwa już w roku 1413 zostały przyporządkowane do lipskiego kolegium św. Bernarda (na mocy ustawy z tego roku opat z Altzelle miał kontrolować *misję szkolną* na terenie całego Pomorza i Prus). Ta decyzja przestała obowiązywać w roku 1417, kiedy to obszar terytorium rekrutacyjnego dla tworzonego właśnie krakowskiego studium cystersów został utożsamiony z archidiecezją

³² *Tamże*, s. 360.

³³ *Statuta*, t. 5 s. 273.

gnieźnieńską. Oliwa podporządkowała się tej decyzji, i już w roku 1417 przysłała do Krakowa Jana Wale — bakałarza sztuk z Erfurtu. Pelplin nie wysłał żadnego studenta, ale też w tym okresie miał do tego pełne prawo, bowiem w roku 1410 klasztor ten uzyskał od Kapituły zwolnienie z *misji szkolnej* na piętnaście lat³⁴. Opat mogiński długo nie mógł więc wywierać żadnej presji na mnichów z Pelplina. Kiedy jednak termin zwolnienia miał się ku końcowi, sprawa Pelplina stała na posiedzeniu Kapituły, która zwolniła mnichów z tego klasztoru z wyjazdów do Krakowa³⁵. Tak więc po roku 1424 Kapituła Generalna w istocie wyłączyła konwent pelpliński spod jurysdykcji opata mogińskiego i dała tamtejszym mnichom wolną rękę w wyborze kolegium. W okresie późniejszym, kiedy prowincja szkolna studium krakowskiego została zidentyfikowana pod względem terytorialnym z Królestwem Polskim znikły też podstawy prawne, dzięki którym opat z Mogiły mógł interweniować w sprawie klasztorów pomorskich na Kapitulę. Sytuacja ta zmieniła się po roku 1466, kiedy to na mocy postanowień II pokoju toruńskiego Pomorze Gdańskie zostało włączone do Polski. Tym samym klasztory w Oliwie i Pelplinie ponownie znalazły się w granicach krakowskiej prowincji szkolnej cystersów, a opat z Altzelle nie miał żadnych podstaw prawnych, aby kwestionować takie rozwiązanie, co też wyraźnie zaznaczyła Kapituła w roku 1470. Przyznanie Mogiły formalnego prawa jurysdykcji w zakresie *misji szkolnej* nad klasztorami cysterskimi Pomorza Gdańskiego nie oznaczało jednak, że mnisi z tych domów natychmiast masowo napłyną do Krakowa. Przeciwnie, konwenty te wyraźnie nie chciały utrzymywać żadnych związków z Akademią Krakowską, i konsekwentnie wysyłały mnichów na studia na uniwersytety niemieckie (Lipsk, Heidelberg, Rostock)³⁶.

Do tej pory omawiałem problem rejonizacji studiów cystersów ze Śląska i z Pomorza Gdańskiego. Należy jednak pamiętać o tym, że w dokumencie z roku 1417 opatowi z Mogiły przyznano prawo nadzoru nad *misją szkolną* także w metropoliach i biskupstwach ościennych. Nic jednak nie wiadomo, aby opaci mogińscy próbowali wykorzystać te uprawnienia, choćby w stosunku do klasztorów z Pomorza Zachodniego. Np. Kołbacz, który spośród wszystkich klasztorów pomorskich miał na uniwersytetach największą liczbę braci, przez cały XV w. pozostawał poza krakowską prowincją szkolną (Kapituła wy-

³⁴ *Statuta*, t. 4 s. 125–126.

³⁵ *Tamże*, s. 280.

³⁶ Zob. ustawy z lat 1487–1488 — *Statuta*, t. 5 s. 615–616.

rażnie mówi o mnichach z Kołbacza, jako przynależnych do tzw. *partes stagnales*), a w początkach XVI w. opactwo to znalazło się w gronie inicjatorów powołania nowego kolegium uniwersyteckiego we Frankfurcie nad Odrą³⁷.

W podsumowaniu rozważań o prowincji szkolnej polskich cystersów w okresie średniowiecza należy stwierdzić, że:

1. Mnisi z polskich domów Ordinis Cisterciensis późno włączyli się w proces kształcenia mnichów na uniwersytetach. Choć kolegia funkcjonowały już od połowy XIII w., pierwsi mnisi z ziem polskich pojawili się w nich, i to w znikomej liczbie, dopiero w sto lat później. Największe nasilenie *misji szkolnej cystersów* z ziem polskich przypada dopiero na XV i I połowę XVI stulecia. Fakt ten niewątpliwie pozostaje w związku z organizowanym w Krakowie kolegium zakonnym. Kolegium to było fundowane dwukrotnie — w roku 1401 przez Władysława Jagiełłę i Bonifacego IX, i w roku 1416 przez Kapitułę Generalną.

2. Terytorialne ramy jego funkcjonowania zostały wyznaczone w roku 1417 przez opata Citeaux Jana na soborze w Konstancji. Niestety, nieprecyzyjność i wieloznaczność użytej w rozgraniczeniach terminologii doprowadziła do wieloletniego sporu z opatem — rektorem kolegium św. Bernarda z Altzelle. Spór ten dotyczył kompetencji w zakresie *misji szkolnej* nad klasztorami śląskimi i pomorskimi (z Pomorza Gdańskiego). Przez cały XV w. poza dyskusją pozostawała przynależność do studium krakowskiego wyłącznie klasztorów małopolskich i wielkopolskich. Postawa innych klasztorów była niejednoznaczna: a. Klasztory śląskie, mimo skierowania ich przez Kapitułę (do końca XV w.) do Lipska, preferowały Uniwersytet Krakowski; b. Natomiast opactwa wschodniopomorskie, zwłaszcza zaś Pelplin, mimo przyporządkowania ich do krakowskiej prowincji szkolnej, nie uznały zwierzchności opata mogińskiego i w końcu uzyskały od Kapituły wolną rękę w wyborze miejsca studiów dla swoich mnichów.

³⁷ *Statuta*, t. 5 s. 602–603; G. Müller, *Errichtung Kollegiums für studierende Cistercienser in Frankfurt a. d. Oder*, „Cistercienser — Chronik” 17:1905 s. 129–137.

KRZYSZTOF KACZMAREK

**BETWEEN KRAKÓW AND LEIPZIG: THE SCHOOL PROVINCE OF
THE POLISH CISTERCIANS IN THE MIDDLE AGES****Summary**

In the middle of the 13th century the Cistercians started to set up university colleges. At the beginning of the 16th century there was a Cistercian college at almost every major European university. The Polish branch of the Order joined the „school mission” relatively late. The first initiative in this field did not emerge until the 15th century. It was in 1401 and 1416–7 that two Cistercian foundations were set up in Kraków. The catchment area of the Kraków *studium* was demarkated in 1417 at the Council of Constance by the Abbot of Citeaux. He declared that Kraków should be the centre for Cistercian students from the Kingdom of Poland and the territory of the Archbishopric of Gniezno. However, that ruling involved an infringement of the rights of the Abbot of Alzelle. In 1413 the Abbot, who was in charge of St. Bernard's College in Leipzig, had been entrusted with the „school mission” in Silesia and Pomerellen (Pomorze Gdańskie). The legal discrepancy led to a prolonged conflict between Mogiła Abbey in Kraków and Alzelle. It was not settled until the end of the century when Kraków had its claim to control the education of the Silesian convents confirmed. The northern monasteries (especially Pelplin), which consistently refused to bow down to Kraków, were granted a permission to decide on their own about the choice of college for their students.

Translated by Andrzej Branny